

УДК: 001.89:63:061.1:349.414(477)(091)

БАРДИН
Оксана Ярославівна
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
сектору наукової бібліографії та
біографістики ННСГБ НААН,
duduok@ukr.net
(м. Київ)

ПРОБЛЕМИ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРШІ РОКИ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО НАУКОВОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ

У статті досліджено передумови становлення Сільськогосподарського наукового комітету України на чолі з академіком В. Вернадським. Проаналізовано основні завдання, що ставились перед Комітетом, зокрема здійснення координації діяльності наукових установ НКЗС, пов'язаних з сільським господарством, а також сприяння і фінансова підтримка належної підготовки необхідних наукових фахівців. Визначено ряд проблем наукового забезпечення діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України, що є актуальними і в умовах сьогодення. Метою статті є відтворення історії виникнення однієї з предтеч Української академії аграрних наук, а саме Сільськогосподарського наукового комітету України, дослідження проблем його діяльності та досягнень. Методологічною основою дослідження є загальні принципи об'єктивності, історизму, які передбачають об'єктивні відтворення і аналіз подій на основі науково-критичного опрацювання різноманітних джерел.

Ключові слова: *сільськогосподарська наука, Народний комісаріат земельних справ, Сільськогосподарський науковий комітет України, Ботанічна секція, Економічна секція, науково-дослідна робота.*

PROBLEMS OF SCIENTIFIC SUPPORT OF AGRICULTURAL SECTOR IN THE FIRST YEARS' ACTIVITY OF AGRICULTURAL SCIENTIFIC COMMITTEE OF UKRAINE

In the article the preconditions for becoming of the Agricultural Scientific Committee of Ukraine, headed by Academician V. Vernadsky is investigated. The basic tasks placed before the Committee, including the coordination of research institutions People's Commissariat of Land Affairs related to agriculture, and the promotion and financially support of the proper training of necessary scientific experts are analyzed. Determined numbers of problems of scientific maintenance of activity of Agricultural Scientific Committee of Ukraine are relevant in today's conditions. Goal of this article is a reproduction of history of the creation of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences' forerunners, namely Agricultural Science Committee of Ukraine, researching the problems of its activities and achievements. The methodological basis of research is the general principles of objectivity, historicism, providing objective analysis and reproduction of events on the basis of scientific and critical study of various sources.

Keywords: *Agricultural science, People's Commissariat of Land Affairs, Agricultural Scientific Committee of Ukraine, the Botanical Section, Economic Section, scientific research work.*

ПРОБЛЕМЫ НАУЧНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ОТРАСЛИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАУЧНОГО КОМИТЕТА УКРАИНЫ

В статье исследованы предпосылки становления Сельскохозяйственного научного комитета Украины во главе с академиком В. Вернадским. Проанализированы основные задачи, которые ставились перед Комитетом, в частности осуществление координации деятельности научных учреждений НКЗ связанных с сельским хозяйством, а также способствование и финансовая поддержка надлежащей подготовки необходимых научных специалистов. Определен ряд проблем научного обеспечения ведения Сельскохозяйственного научного комитета Украины, которые являются актуальными и в сегодняшних условиях. Целью статьи является воссоздание истории возникновения одной из предтеч Украинской академии аграрных наук, а именно Сельскохозяйственного научного комитета Украины, исследования проблем его деятельности и достижений. Методологической основой исследования являются общие принципы объективности, историзма, предусматривающих объективные воспроизведения и анализ событий на основе научно-критической обработки различных источников.

***Ключевые слова:** сільськогосподарська наука, Народний комиссариат земледілля, Сільськогосподарський научний комітет України, Ботаническая секція, Економіческая секція, науково-дослідницька робота.*

Розвиток сільського господарства є важливою складовою частиною вирішення проблеми забезпечення населення держави життєво-необхідними продуктами та включає в себе комплекс організаційних, економічних і технологічних заходів щодо раціонального використання сільськогосподарських угідь. Науково обґрунтована система ведення сільського господарства охоплює всі сторони найбільш раціональної організації сільськогосподарського виробництва та досягнення науково-технічної революції, передового досвіду. У зв'язку з чим аграрна освіта та наука відіграють важливу роль у розвитку сільського господарства нашої країни.

Метою статті є висвітлення організаційних засад становлення однієї з предтеч Української академії аграрних наук, а саме Сільськогосподарського наукового комітету України, проблем його діяльності та досягнень.

В Україні сільськогосподарська наука, як галузь знань, розвивалася і вийшла з вищих навчальних закладів: Київського, Харківського, Одеського (Новоросійського) університетів, Київського політехнічного інституту, Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісництва. На західноукраїнських землях визначним галузевим центром сільськогосподарської науки була сільськогосподарська академія в Дублянах [9, с. 4].

22 липня 1901 року прийнято перший загальнодержавний законодавчий акт «Положення про сільськогосподарські дослідні установи», що регламентував і забезпечував правову підтримку функціонування вітчизняної галузевої науки [7]. До революційних подій 1917 року в Україні не існувало єдиного координуючого центру, який би здійснював науково-методичне керівництво діяльністю галузевих науково-дослідних установ.

Знаковим явищем в історії вітчизняної аграрної науки стало заснування Сільськогосподарського вченого комітету України, який розпочав свою діяльність за наказом Міністра земельних справ від 1 листопада 1918 р. [10], поряд із Комітетом сільськогосподарської освіти. Його першим головою згідно наказу Міністерства земельних справ був академік В. І. Вернадський [11].

СГВКУ був заснований з метою вирішення наукових питань, пов'язаних з сільським господарством, щоб використовувати науковий досвід в області раціонального використання природних багатств країни [12]. Незважаючи на несприятливі зовнішні обставини, зокрема для розвитку сільськогосподарської науки в Україні, СГВКУ став центром консолідації наукового потенціалу в аграрному секторі держави, згодом якого було реорганізовано у Сільськогосподарський науковий комітет України (25 листопада 1920 року) при Народному комісаріаті земельних справ України.

Низку питань щодо становлення та розвитку сільськогосподарської науки, зокрема діяльності СГНКУ та його окремих Секцій, було висвітлено в наукових працях В. А. Вергунова [1], Т. Р. Грищенко [3], С. Д. Коваленко [4], В. О. Кушнар'ової [6] та інших. Однак, необхідно більш детально проаналізувати тогочасні проблеми наукового забезпечення галузі сільського господарства в діяльності СГНКУ, що є актуальним на сучасному етапі.

На початковому етапі свого існування СГВКУ не міг розгорнути ефективну діяльність через відсутність належної організаційної структури. В питаннях внутрішньої організації, а також схеми наукових досліджень в галузі природознавства для підвищення рівня розвитку сільського господарства подібних наукових установ, СГВКУ звертався до досвіду Росії, в першу чергу, Сільськогосподарського вченого комітету в Петербурзі, взявши до уваги вирішення наукових питань з дослідження кліматичних і ґрунтових особливостей України, що було його безпосереднім завданням.

Відповідно до затвердженого Статуту СГВКУ при НКЗС його завданнями були: об'єднання наукової діяльності всіх центральних і місцевих установ НКЗС; розвиток і планомірна організація вітчизняної наукової роботи,

пов'язаної з сільським господарством; турбота про відповідну науковість і організацію шкільної та позашкільної популяризації сільськогосподарського знання та сполучених з ними наук.

Також до сфери діяльності СГВКУ входили [13]:

- керівництво центральними та місцевими науковими установами НКЗС через відповідні органи;

- координація наукової діяльності відповідних державних, земських, міських, громадських і приватних установ в Україні, скликаючи з'їзди і наради, організовуючи постійні Комітети і Комісії;

- попереднє обговорення і санкції всіх законопроектів та заходів НКЗС, які потребують наукового обґрунтування;

- розроблення чергових наукових питань, в межах своїх завдань, організація центральних і місцевих наукових установ, проведення загально-територіальних і місцевих обстежень та здійснення різних відповідних практичних заходів;

- здійснення допомоги місцевим установам України в організації необхідних наукових закладів і впровадженні їх наукової діяльності загалом, пов'язаної з сільським господарством, як шляхом їх фінансування на певних умовах, так і на основі інших заходів;

- надання грошової допомоги, оголошення конкурсів, стипендій, заснування окремих інститутів та курсів з метою забезпечення підготовки потрібних Україні нових наукових сил відповідних фахів;

- публікування періодичних та неперіодичних наукових і науково-популярних видань.

Враховуючи зазначене, хочеться підкреслити важливість вирішуваних питань, що входили у сферу діяльності СГВКУ, оскільки він мав не лише здійснювати координацію діяльності науковими установами НКЗС, пов'язаними з сільським господарством, а й сприяти і фінансово підтримувати належну підготовку необхідних наукових фахівців.

Для розгалуження своєї діяльності СГВКУ поділяється на наступні секції: Загальну або Секретаріат з Бібліотекою, Лісову, Досвідного Діла, Ботанічну, Зоологічну, Ґрунтово-Ґеологічну, Охорони Природи, Метеорологічну, Популяризаційну, Економічну та Технічну [13].

Ботанічна секція працювала довше від інших і була найрезультативнішою, становлення та функціонування якої відбувалося завдяки наполегливій праці завідувача, професора О. Яната. До завдань зазначеної секції входило вирішення питань прикладної ботаніки, зокрема з вивчення рослин, що вирощувались в країні та мали велике значення для сільського господарства.

Секція ґрунтознавства на чолі з М. Флоровим здійснювала дослідження процесів ґрунтоутворення, проводила роботи зі складання схематичної карти ґрунтів України та інше. Завданнями Зоологічної секції були: боротьба зі шкідниками сільського господарства й використання промислових комах (шовківництво, бджільництво), вивчення та використання великої та дрібної рогатої худоби для сільськогосподарських потреб. Лісова секція відповідала за виявлення позитивного і негативного впливу сільського господарства на ліси, пошуки засобів та форм господарства з метою продуктивного використання природних багатств, вивчення життєдіяльності шкідників лісу та організації боротьби з ними.

Напрямами роботи Метеорологічної станції були виявлення кліматичних і метеорологічних (геофізичних) умов країни, а також проводилися дослідження стосовно шкідників лісу та засобів боротьби з ними. Секція охорони природи втілювала в життя заходи з охорони природи, наукових і культурних пам'яток, вирішувалися питання щодо підготовки Закону про охорону природи, про організацію заповідників диких тварин.

Економічна Секція працювала в складі завідуючого професора С. Веселовського, завідуючого підсекцією М. Величківського, спеціалістів – Л. Бобиря-Бухановського, Ф. Волянського, М. Черненкова, Л. Носової і М. Томневича, стат. екон. П. Леонтовича і практ. Кальницького-Потенко. Відповідно до завдань, що стоять перед сільськогосподарською економією,

робота Секції поділяється на дві основні галузі: студіювання сільського господарства і пов'язаних з ним галузей народного господарства та тих динамічних процесів, що відбуваються в ньому, встановлення їх особливостей і взагалі еволюції, а також встановлення основних підвалин сільськогосподарської політики, що набирає особливо великого значення в той час, коли розбудовується аграрна справа.

Головними напрямками роботи Секції були [5]:

1) Встановлення господарських районів України на підставі фізико-географічних та суспільно-економічних даних.

2) Студіювання сільськогосподарської промисловості, що так нерозривно зв'язана з сільським господарством і його поступом чи регресом.

3) Студіювання обміну сільськогосподарськими продуктами, внутрішнього та зовнішнього, в зв'язку з торговельними договорами та всесвітніми ринковими кон'юнктурами, а також справа транспорту і тарифікації як транспортної, так і митної.

4) Вивчення типів організації масового сільського господарства, залежність їх варіацій від місцевих умов і встановлення найбільш ефективних схем.

5) Розгляд фінансових підвалин сільськогосподарської політики.

На основі результатів завдань підготовлено матеріали до друку, зокрема низку інформації для довідників з сільського господарства України та з сільськогосподарської економіки України. Проводилася організаційна робота щодо видання підручників з економічної географії, статистики і сільськогосподарської економії. У стадії розробки знаходилися матеріали щодо імпорту та експорту сільськогосподарської продукції України. Проходило ознайомлення з бюджетом селянських господарств України, а також розпочалося налагодження зв'язків стосовно координації наукової роботи з місцевими науковими установами [16, арк. 21–22].

Популяризаційна секція, організована на чолі з К. Осьмаком, сприяла розповсюдженню наукових сільськогосподарських знань, що базувалися на

застосуванні обґрунтованого досвіду та заохочуванні широкого загалу до ведення сільського господарства. До компетенції Технічної секції входило сільськогосподарське машинознавство й дослідження будівельних матеріалів та їх комбінацій.

Незважаючи на складні часи, які припали на діяльність зазначених секцій, вони виконували свої завдання завдяки сумлінній праці їхніх завідувачів на чолі з академіком В. Вернадським.

Вже в 1919 році СГВКУ мав розгалужену структурну систему, так станом на 1924 рік діяли: 16 секцій (економічна, метеорологічна, секція досвідної с.-г. справи, хімічна, секція ґрунтознавства, ботанічна, зоологічна, секція боротьби з шкідниками, народного с.-г. побуту, рільництва, садівництва та городництва, лучного господарства, с.-г. освіти, популяризації та видавництва, меліораційна, лісова, технічна), 9 підсекцій (служби погоди, преси та видавництва, шкільної с.-г. промисловості, позашкільної с.-г. освіти, с.-г. промисловості, термінологічно-перекладова, с.-г. машинобудівництва, с.-г. будівництва, ентомологічна). Крім того, існувало 9 бюро, а саме: бюро лісової ентомології, бджільництва, рибознавства, насінньознавства, лікарських рослин, бур'янів, фітопатологічне, флористичне, музейне, редакційно-видавниче, бібліотечно-бібліографічне, бюро закордонних зносин, сітки кореспондентів, термінологічне. Працювали комісії: боротьби з посухою, тютюнництва, досвідної справи, охорони природи, районізації [9, с. 7–9].

Через брак коштів, а бюджет СГВКУ в сумі 1 808 274 крб. на перше півріччя 1919 року було затверджено тільки на початку другого півріччя і таким чином лише напередодні евакуації з Києва державних установ, вперше за своє існування, СГВКУ одержав кошти на організаційні та науково-оперативні видатки, без яких не мав можливості задовольняти навіть найголовніші потреби та найелементарніші вимоги наукової роботи [5].

Під час евакуації з Києва Наркомзем залишив СГВКУ ще 330 747 крб. на заробітну плату персоналові на два місяці та 250 000 карб. на оперативні видатки; при цьому передбачалося, що яка б влада не заступила, наукові

установи матимуть змогу продовжувати свою діяльність. Проте зі зміною влади у Києві, у зв'язку з анулюванням радянської валюти, СГВКУ фактично не міг продовжувати свою працю, а з оголошенням наказу генерала Бредова про ліквідацію всіх установ Наркомзему, СГВКУ і формально мусив припинити своє існування.

З поверненням радянських урядових установ до Києва, в середині грудня, наукова робота СГВКУ була на слабкому рівні, в 1919 році ним здійснювалась виключно організаційна робота з приводу організації самого СГВКУ, його Секцій, Підсекцій, Бюро та окремих спеціальних установ. Заходам організаційного характеру було присвячено 62 засідання, головна увага зверталася на питання самого СГВКУ, його структурних підрозділів, і в цій справі різні колегіальні органи СГВКУ розглянули чимало спеціальних доповідей.

Із загальних питань, що розробляв СГВКУ, необхідно виділити наступні [5]:

1) про зв'язок СГВКУ з досвідними с.-г. організаціями в Україні, зокрема з Всеукраїнським Бюро Досвідної с.-г. справи, в організації та діяльності якого він брав активну участь;

2) про зв'язок СГВКУ з місцевими с.-г. науковими та досвідними установами в Україні;

3) про об'єднання наукової с.-г. праці на території України, при чому вироблено спеціальне положення про порядок організації з'їздів, нарад, спеціальних Комітетів і Комісій та іншими Секціями СГВКУ;

4) про організацію систематичної підготовки с.-г. наукових сил, у зв'язку з чим вироблено окремі положення про Інститути стипендіатів, практикантів та кореспондентів Секцій СГВКУ, а також розроблено статут і план організації Інституту популяризації новітніх успіхів с.-г. знання;

5) про координування діяльності СГВКУ з діяльністю Наркомзему;

6) про об'єднання праці СГВКУ з працею Української Академії наук.

Згодом, у грудні 1927 року СГНКУ було ліквідовано, як окрему установу, а для тіснішого зв'язку практичної роботи Наркомземсправ з досягненням сільськогосподарської науки – реорганізовано в Науково-Консультаційну Раду [15].

Отже, знаковим явищем для вітчизняної аграрної науки стало виникнення однієї з предтеч Української академії аграрних наук – Сільськогосподарського наукового комітету України. Незважаючи на брак досвіду в організації діяльності зазначеної інституції та недостатнє фінансування, СГНКУ проводив науково-дослідну роботу, вирішував спільні проблеми галузевої науки та планово вивчав сільськогосподарські та економічні чинники, що впливали на розвиток сільського господарства в країні.

Список використаних джерел

1. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – К. : Аграр. наука, 2012. – 416 с.
2. Веселовський С. Сучасний стан сільського господарства на Україні, його місце в сільському господарстві федерації та всесвітньому і тенденції його розвитку / С. Веселовський // Вісн. с.-г. науки. – 1922. – № 3. – С. 111.
3. Грищенко Т. Р. Сільськогосподарський науковий комітет України 1924–1925 рр. у творчій спадщині М. М. Вольфа / Т. Р. Грищенко // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – Вип. 21. – С. 54–58.
4. Коваленко С. Д. Передумови становлення Сільськогосподарського вченого комітету України (1918) / С. Д. Коваленко // Актуальні питання історії науки і техніки : матер. 6-ої Всеукр. наук. конф. 11–12 жовт. 2007 року. – Полтава, 2008. – С. 308–310.
5. Коротке справоздання про діяльність Сільсько-Господарського Вченого Комітету України за 1919 р. // Тр. С.-Г. Вченого Комітету України. – 1920. – Т. 1. – С. 3–16.
6. Кушнарєва В. О. Г. Висоцький (1865–1940 рр.) та Сільськогосподарський науковий комітет України при Наркомземі УСРР (1919–1927 рр.) / В. О. Кушнарєва // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – Вип. 21. – С. 118–122.
7. Положение о сельскохозяйственных опытных учреждениях // Изв. М-ва земледелия и гос. имуществ. – 1901. – № 29 (22 июля). – С. 546–547.
8. Про організацію Всеукраїнської Академії Сільськогосподарських наук : Постанова РНК УСРР № 154 // Зб. Законів та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України 1931 р. – 1931. – № 18 (4 черв.) – С. 389–390.

9. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.) : зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко ; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2006. – 528 с.

10. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф. 1061. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 202.

11. ЦДАВО України. – Ф. 1061. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 216.

12. ЦДАВО України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 21.

13. ЦДАВО України. – Ф. 1230. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 22–25.

14. ЦДАВО України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9–11.

15. ЦДАВО України. – Ф. 116. – Оп. 6. – Спр. 1270. – Арк. 194.

16. ЦДАВО України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 17 зв.–22 зв.

References

1. Verhunov, V. A. (2012). *Silskohospodarska doslidna sprava v Ukraini vid zarodzhennia do akademichnoho isnuvannia: orhanizatsiinyi aspekt*. [Agricultural research case in Ukraine from origin to academic life: the organizational aspect]. NNSHB NAAN. [NSAL NAAS]. Ahrar. Nauka. [Agric. Science]. Kyiv, 416. [in Ukrainian].

2. Veselovskyi, S. (1922). *Suchasnyi stan silskoho hospodarstva na Ukraini, yoho mistse v silskomu hospodarstvi federatsii ta vsesvitnomu i tendentsii yoho rozvytku*. [Current state of agriculture in Ukraine, its place in agriculture and global federation and its trends]. Visn. s.-h. nauky. [Journal of Agricultural science]. 3, 111. [in Ukrainian].

3. Hryshchenko, T. R. (2009). *Silskohospodarskyi naukovyi komitet Ukrainy 1924–1925. u tvorchii spadshchyni M. M. Volfa*. [Agricultural Scientific Committee of Ukraine 1924-1925 years. in the creative heritage of M. Wolff]. Istorychni zapysky : zb. nauk. pr. [Historical note: coll. science. works]. Lugansk, 21, 54–58. [in Ukrainian].

4. Kovalenko, S. D. (2008). *Peredumovy stanovlennia Silskohospodarskoho vchenoho komitetu Ukrainy (1918)*. [Preconditions formation of the Agricultural Scientific Committee of Ukraine (1918)]. Aktualni pytannia istorii nauky i tekhniky : mater. 6-oi Vseukr. nauk. konf. 11–12 zhovt. 2007 roku. [Actual questions of history of science and technology: mater. 6th Ukrainian. Science. Conf., October 11-12, 2007 year]. Poltava, 308–310. [in Ukrainian].

5. (1920). *Korotke spravozdannia pro diialnist Silsko-Hospodarskoho Vchenoho Komytetu Ukrainy za 1919 r.* [Short reference guide on the activities of Agricultural Academic Committee of Ukraine for 1919]. Tr. S.-H. Vchenoho Komytetu Ukrainy. [Agricultural Academic committee of Ukraine]. 1, 3–16. [in Ukrainian].

6. Kushnarova, V. O. (2009). *H. Vysotskyi (1865–1940 rr.) ta Silskohospodarskyi naukovyi komitet Ukrainy pry Narkomzemi USRR (1919–1927 rr.)*. [O. Vysotsky (1865-1940) and Agricultural Scientific Committee at Commissar Ukraine SSR (1919-1927)]. Istorychni zapysky : zb. nauk. pr. [Historical note: coll. science. works]. Lugansk, 21, 118–122. [in Ukrainian].

7. (1901). *Polozhenie o sel'skohozyajstvennyh opytnyh uchrezhdenijah*. [Regulations on agricultural experimental institutions]. izv. M-va zemledelija i gos. imushhestv. [News of the Ministry of Agriculture and state. Property, July 22]. 29, 546–547. [in Russian].

8. (1931). *Pro orhanizatsiiu Vseukrainskoi Akademii Silskohospodarskykh nauk : Postanova RNK USRR 154*. [The organization of the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences: RNA SSR Resolution 154]. zb. Zakoniv ta Rozporiadzhen Robitnycho-Selianskoho Uriadu Ukrainy 1931 r. [collection of Laws and Resolutions Workers and Peasants' Government of Ukraine, June 4, 1931 year]. 18, 389–390. [in Ukrainian].

9. Verhunov, V. A., Bilotserkivska, A S., Supihanov, B. K., Kovalenko, S. D. (2006). *Silskohospodarskyi naukovyi komitet Ukrainy (1918–1927 rr.) : zb. dok. i materialiv*. [Agricultural Scientific Committee of Ukraine (1918–1927): coll. dock. materials]. UAAN, DNSHB. [State Scientific Agricultural Library NAAS]. Kyiv, 528. [in Ukrainian].

10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy, f. 1061, op. 1, spr. 32, ark. 202. [in Ukrainian].

11. TsDAVO Ukrainy, f. 1061, op. 1, spr. 32, ark. 216. [in Ukrainian].

12. TsDAVO Ukrainy, f. 1230, op. 1, spr. 2, ark. 21. [in Ukrainian].

13. TsDAVO Ukrainy, f. 1230, op. 2, spr. 1, ark. 22–25. [in Ukrainian].

14. TsDAVO Ukrainy, f. 1230, op. 1, spr. 2, ark. 9–11. [in Ukrainian].

15. TsDAVO Ukrainy, f. 116, op. 6, spr. 1270, ark. 194. [in Ukrainian].

16. TsDAVO Ukrainy, f. 1230, op. 1. (1922–1923). spr. 3, zv. 17 –22. [in Ukrainian].

Рецензент:

Бородай І.С., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 17.03.2017 р.